

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
In the Name of Allah, the Compassionate the Merciful

چارچوب‌های نظام مالی عادلانه

سید مهدی معلّمی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالتذگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعه المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

پیش‌گفتار

عدالت در حیات اجتماعی، هم‌پایه معنویت در زندگی فردی است. نبود معنویت، تاریکی درون است و فقدان عدالت، ظلمت بیرون. هیچ اجتماعی با وعده ظلم و تبعیض، تحقق نمی‌یابد و هیچ قدرت و رفاهی در همسایگی استعدادهای کوفته، بغض‌های فروخورده، شکم‌های گرسنه و حنجره‌های بریده از حق‌گویی، لذتی به ارمغان نمی‌آورد. چه زیبا امیر بیان و فخر دادگران فرمود: اگر شیرینی برپا کردن یک حق یا انهدام یک ظلم نباشد، قدرت، از یک کفش پاره و عطسه بزی هم کم‌ارزش‌تر است و باید افسار آن را بر گردنش آویخت تا دنیا طلبان را سواری دهد.^۱

۱. امام علی علیه السلام: وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسَمَةَ لَوْ لَا حُضُورُ الْحَاضِرِ وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ بِهِ وَ جُودُ النَّاصِرِ وَ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ إِلَّا يَفَاؤُوا عَلَى كَيْفَةِ ظَالِمٍ وَ لَا سَعَبَ مَظْلُومٍ لِأَلْفَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِبِهَا وَ لَسَقَيْتُ آخِرَهَا بِكَأْسِ أَوْلَهَا وَ لَأَلْفَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَزْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَقْطَةِ عَنَزٍ؛ به خدایی که دانه را شکافت، و انسان را به وجود آورد، اگر حضور حاضر، و تمام بودن حجت بر من به دلیل وجود یاور نبود، و اگر نبود عهدی که خداوند از دانشمندان گرفته که در برابر شکمبارگی هیچ ستمگر و گرسنگی هیچ مظلومی سکوت ننمایند، دهنه شتر حکومت را بر کوهانش می‌انداختم، و پایان خلافت را با پیمان خالی اولش سیراب می‌کردم، آن وقت می‌دیدید که ارزش دنیای شما نزد من از اخلاط دماغ بز کمتر است. (نهج‌البلاغه، خطبه ۳).

این اثر، تلاش خاضعانه‌ای در تبیین مناسبات عادلانه در حوزه نظام مالی بر اساس آموزه‌های اسلامی است. بی‌تردید اسلامی بودن نظام مالی، بستگی شدیدی به عادلانه بودن ابعاد و جوانب مختلف آن دارد. بیش از دو سال تلاش پی‌گیر و روشمند صورت گرفت تا حتی الامکان برداشتی جامع از آموزه‌های دینی در این موضوع ارائه گردد؛ هرچند آنچه از زلال زمزم آیات قرآن کریم و احادیث نورانی امامان معصوم، برداشته شده، تنها به قدر توان و تشنگی نگارنده بوده است و شاید به آلودگی ظرف شناخت نویسنده، آغشته شده باشد که امیدوارم ناراستی‌های آن مورد عفو و بخشش ذات اقدس الهی قرار گیرد.

این پژوهش علاوه بر مقدمه و نتیجه شامل چهار فصل است. ابتدا اصول موضوعه و پیش‌فرض‌های نظام مالی عادلانه در آموزه‌های اسلامی همچون روش‌شناسی نظریه عدالت در اقتصاد اسلامی، منشأ حقوق مالی و راه‌کشف آن در آموزه‌های اسلامی و مسئله مدل مالکیت طولی خداوند، جامعه و انسان؛ مورد بررسی قرار گرفته است.

سپس چارچوب‌های نظام مالی عادلانه در توزیع فرصت‌ها و امکاناتی همچون مسئله تقارن اطلاعات، نفی رانت اطلاعاتی، شفافیت اطلاعات و نیز بحث برابری و عدم تبعیض نهادهای مالی در رفتار با فعالان بخش مالی تبیین شده است.

در قسمت بعد چارچوب‌های فرایندی در نظام مالی عادلانه همچون مباحث اصول حاکم بر قراردادهای مالی، رابطه ریسک در فرایندهای مالی و مسئله مهم سفته‌بازی در نظام مالی مطرح شده است.

در فصل بعدی اهداف و کارکردهای نظام مالی عادلانه در اقتصاد

اسلامی در حوزه‌های فقرزدایی، کاهش فاصله طبقاتی (توازن اجتماعی)، عدم تداول ثروت و همسویی با اهداف نظام اقتصادی (کارایی، استقلال، پیشرفت) تبیین شده است.

گمان می‌رود این پژوهش راهی مبارک در حیطه‌های تخصصی عدالت پژوهی گشوده و گامی هرچند کوچک در مسیر این هدف سترگ برداشته باشد. لیکن امیدوارم اساتید حوزه و دانشگاه، نویسنده را از تذکرات و تنبیهات خود محروم نکنند.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از اساتید و دوستان ارجمندی که در مسیر این اثر مرهون یاری خود ساختند، قدردانی کنم. همچنین از مدیران محترم پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ به‌ویژه حضرت آیت‌الله اعرافی، ریاست محترم نهاد مقدس جامعه المصطفی ﷺ العالمیه، جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر متقی، ریاست محترم پژوهشگاه و همچنین جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر بناری و جناب حجت الاسلام والمسلمین نعمت‌الله پناهی بروجردی مدیران پژوهشکده علوم انسانی و گروه اقتصاد، که فرصت مطالعه و نگارش این کار را در اختیار این حقیر گذاشتند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

سید مهدی معلمی

فهرست

مقدمه	۱۵
۱. کلیات	۱۷
بیان مسئله	۱۷
اهمیت و ضرورت	۱۸
ادبیات پژوهش	۲۶
روش پژوهش	۳۶
مفاهیم	۳۶
۱. نظام	۳۶
۲. نظام اقتصادی	۳۷
۳. نظام مالی	۳۹
۴. بازار مالی	۴۰
۵. نهاد مالی	۴۱
۶. واسطه مالی	۴۲
۷. ابزار مالی	۴۳
۸. عدالت	۴۳
الف) معنای لغوی عدالت	۴۴
ب) معانی اصطلاحی عدالت	۴۶
ج) تعاریف عدالت اجتماعی	۴۹
یکم. تقسیم کار میان افراد جامعه بر پایه استعداد ذاتی آنها	۵۰

- دوم. رعایت تناسب در امور کلی، توزیعی و مبادله‌ای ۵۱
- سوم. بهره‌مندی بر اساس تکامل داروینی ۵۴
- چهارم. مساوات و برابری ۵۶
- پنجم. رعایت قواعد بازی رقابت (اختیارگرایان) ۵۷
- ششم. حداکثرسازی مطلوبیت جامعه (فایده‌گرایان) ۶۰
- هفتم. رعایت استحقاق‌ها در جامعه ۶۲
۹. نظام عادلانه ۶۳
۲. اصول موضوعه نظام مالی عادلانه در اقتصاد اسلامی ۶۷
- مقدمات روش شناختی عدالت در اقتصاد اسلامی ۶۸
- دانش روش‌شناسی و نظریه عدالت ۶۹
- تفاوت‌های روش شناختی در مهم‌ترین نظریات عدالت اقتصادی معاصر ۷۱
- روش‌های فهم عدالت اقتصادی از آموزه‌های دینی ۷۳
۱. مبنای‌گرایی نص‌محور ۷۴
۲. مبنای‌گرایی علی ۷۷
- الف) علت فاعلی استحقاق ۷۸
- ب) علت غایی استحقاق ۸۰
۳. مبنای‌گرایی فطری - ولایی ۸۴
۴. دیدگاه برگزیده (مبنای‌گرایی انسجامی کارکردگرا) ۸۹
- منشأ حقوق مالی و راه کشف آن در آموزه‌های اسلامی ۹۲
۱. مفهوم حق ۹۲
۲. منشأ حق بر اساس آموزه‌های اسلام ۹۴
۳. تعارض و تبادل حقوق ۹۵
۴. توزیع اولیه و ثانویه حقوق ۹۸
۵. عدم نسبیّت حقوق مالی در اسلام ۹۹
۶. منابع شناخت حقوق مالی ۱۰۱
- الف) قرآن و سنت ۱۰۱

- ب) عقل ۱۰۵
- روش کشف حقوق مالی از منابع اسلامی ۱۰۷
۱. تعریف روش اجتهادی ۱۰۹
۲. ضرورت روش اجتهادی برای کشف حقوق مالی ۱۱۱
۳. انواع روش اجتهاد ۱۱۵
- الف) روش اجتهاد تحلیلی ۱۱۵
- ب) روش اجتهاد سیستمی ۱۱۶
- مدل مالکیت طولی خداوند، جامعه و انسان (نظریه استخلاف) ۱۱۸
۱. مفهوم مالکیت ۱۱۸
۲. کیفیت تحقق مالکیت (انواع مالکیت) ۱۲۰
- الف) مالکیت حقیقی مطلق ۱۲۰
- ب) مالکیت حقیقی محدود ۱۲۲
- ج) مالکیت اعتباری ۱۲۲
- رابطه طولی و عرضی در مالکیت اموال ۱۲۵
- اعطای مالکیت اعتباری مجموع اموال از خدای متعال به جامعه (الجمع للجمع) ۱۲۶
- مالکیت خصوصی در طول مالکیت جامعه ۱۲۹
- حدود و ثغور تصرف مالک خصوصی در طول مالکیت خداوند و جامعه ۱۳۰
۱. عدالت گستری و اجتناب از ستمگری ۱۳۱
۲. بهره‌برداری بهینه و اجتناب از کفران نعمت ۱۳۳
- رویکردهای مختلف در مباحث عدالت اقتصادی ۱۳۵
۳. توزیع عادلانه فرصت‌ها و امکانات در نظام مالی ۱۳۷
- مبانی نظری برابری فرصت ۱۳۸
۱. برابری فرصت در اندیشه فیلسوفان عدالت‌پژوه ۱۳۸
۲. برابری فرصت از دیدگاه اقتصاددانان ۱۴۱
۳. برابری فرصت در آموزه‌های اسلامی ۱۴۵
- راهبردهای توزیع برابر فرصت‌ها و امکانات مالی ۱۵۲

۱. برابری در امکان دستیابی به اطلاعات در سیستم مالی ۱۵۶
 ۲. برابری در امتیازات مالی (ممنوعیت ویژه‌خواری) ۱۶۱
 ۳. اتخاذ سیاست‌های پولی و مالی غیر رانتهی ۱۶۷
 ۴. برابری قضایی در برخورد با متخلفان مالی ۱۶۹
 ۵. عدم تأثیر موقعیت‌های اجتماعی در مدیریت نهادهای مالی ۱۷۶
۴. فرایندهای عادلانه در نظام مالی ۱۸۳
- اصول شرعی تأثیرگذار بر فرایندهای مالی ۱۸۳
۱. اصل ممنوعیت ربا ۱۸۴
 ۲. اصل عدم انحراف از مفاد قرارداد ۱۹۲
 ۳. ممنوعیت قراردادهای صوری (العقود تابعة للقصود) ۱۹۲
 ۴. ضمان معاوضی در قراردادهای مالی ۱۹۵
 ۵. اصل ممنوعیت زیان‌رسانی ۲۰۱
 ۶. اصل ممنوعیت اکل مال به باطل ۲۰۷
 ۷. اصل ممنوعیت غرر ۲۱۲
- توزیع ریسک در فرایندهای مالی عادلانه ۲۱۷
۱. قاعدة الخراج بالضمان ۲۱۸
 ۲. قاعده «مَنْ عَلَيْهِ الْعَزْمُ فَلَهُ الْعُثْمُ» ۲۲۱
 ۳. قاعده بطلان ربح ما لا یضمن ۲۲۴
 ۴. توزیع ریسک زیربنای برخی احکام مالی مهم ۲۲۷
 ۵. کاهش ریسک در نظام مالی مشارکتی در مقایسه با نظام ربوی ۲۲۹
- سفته‌بازی در نظام مالی عادلانه ۲۳۰
۱. تعریف سفته‌بازی ۲۳۱
 ۲. انواع سفته‌بازی در نظام مالی ۲۳۲
 - الف) سفته‌بازی قمارگونه ۲۳۲
 - ب) سفته‌بازی اخلاص‌گر ۲۳۳
 - ج) سفته‌بازی تحلیلی ۲۳۳

۳. دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان درباره سفته‌بازی ۲۳۵
- الف) جواز سفته‌بازی موّلد ۲۳۵
- ب) عدم جواز سفته‌بازی در پول ۲۳۵
- ج) عدم جواز سفته‌بازی غیر مرتبط با بخش واقعی اقتصاد ۲۳۶
- د) جواز سفته‌بازی در قالب عقود شرعی ۲۳۶
- ه) عدم جواز سفته‌بازی ناشی از عدم کار مفید اقتصادی ۲۳۹
- و) جواز سفته‌بازی در قالب قراردادهای شرعی به شرط عدم اضرار به مسلمین ۲۳۹
- ز) جواز سفته‌بازی در صورت رعایت قیمت عادلانه ۲۴۰
۴. دیدگاه برگزیده ۲۴۲
- الف) حکم سفته‌بازی قمارگونه ۲۴۲
- ب) حکم سفته‌بازی اخلاّل‌گر ۲۴۴
- ج) حکم سفته‌بازی تحلیلی ۲۴۵
۵. اهداف و کارکردهای نظام مالی عادلانه در اقتصاد اسلامی ۲۴۹
- نظام مالی و فقرزدایی ۲۵۰
- تعریف فقر اقتصادی ۲۵۳
- انواع فقر در ادبیات اقتصادی ۲۵۷
۱. فقر مطلق ۲۵۷
۲. فقر نسبی ۲۵۹
۳. فقر ذهنی ۲۶۰
۴. فقر قابلیت ۲۶۱
- روش‌های فقرزدایی در اسلام ۲۶۴
۱. درمان فقر اقتصادی ۲۶۴
۲. پیش‌گیری از فقر اقتصادی ۲۶۶
۳. جامعه محوری (به جای دولت محوری) ۲۶۷
۴. استحقاق‌گرایی (به جای عام‌گرایی) ۲۶۸
۵. منطقه محوری (به جای تمرکزگرایی) ۲۶۹

۲۶۹.....	۶. عدم دوگانگی میان منابع مالیاتی و منابع تأمین اجتماعی
۲۷۰.....	نقش روابط مالی در فقرزدایی
۲۷۳.....	نظام مالی و عدم تداول ثروت
۲۷۳.....	۱. شأن نزول آیه شریفه «فیء»
۲۷۴.....	۲. مفهوم شناسی تداول
۲۷۶.....	۳. تعمیم محتوای آیه فیء
۲۷۷.....	۴. الغای خصوصیت
۲۸۲.....	۵. تنقیح مناط
۲۸۷.....	۶. تداول ثروت در نظام مالی
۲۸۹.....	نظام مالی و همسویی با پیشرفت اقتصادی
۲۹۰.....	مؤلفه‌های پیشرفت اقتصادی در قرآن کریم
۲۹۰.....	۱. امنیت پایدار
۲۹۲.....	۲. نشاط اجتماعی
۲۹۵.....	۳. پس انداز و سرمایه‌گذاری
۲۹۷.....	۴. فقرزدایی و توانگری
۳۰۱.....	۵. پیشرفت همه‌جانبه و زندگی آسان
۳۰۴.....	۶. محیط زیست
۳۰۶.....	۷. ثبات و اقتدار
۳۰۸.....	۸. رشد پایدار
۳۰۹.....	ابعاد کارآمدی نظام مالی عادلانه در راستای رسیدن به پیشرفت اقتصادی
۳۱۱.....	۱. لزوم طراحی ابزارهای مالی عادلانه همسو با پیشرفت اقتصادی
۳۱۱.....	۲. همسویی بازارهای مالی با پیشرفت اقتصادی
۳۱۲.....	۳. همسویی نهادهای مالی با پیشرفت اقتصادی
۳۱۵.....	نتایج پژوهش
۳۱۹.....	کتابنامه
۳۴۷.....	نمایه اعلام

مقدمه

با این‌که سطور در خورتوجهی از آثار بزرگان فکر و اندیشه در تاریخ تمدن بشر، به واکاوی و ژرف‌نگری در مفهوم عدالت و نظریه‌پردازی در خصوص ابعاد مختلف آن اختصاص یافته است؛ هنوز پرداختن به این موضوع، نیاز هر مجموعه فکری و پژوهشی در حوزه علوم انسانی و اجتماعی شمرده می‌شود؛ چون نمی‌توان پایانی بر مباحث و مسائل مطرح در حوزه عدالت تصور کرد. گره خوردن موضوع عدالت با مباحث مختلف ارزشی، اخلاقی، معرفتی، حقوقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بر دشواری عدالت‌پژوهی افزوده است. گستردگی جوانب مختلف عدالت‌پژوهی، ضرورت تدوین برنامه‌های پژوهشی در حوزه‌های مختلف تخصصی را ایجاب می‌کند. بی‌تردید این امر، طراوت و جاذبه بیشتری به مباحث عدالت‌پژوهی بخشیده و ژرف‌اندیشی فزون‌تری درباره آن در پی خواهد داشت.

در این میان عدالت اقتصادی در مباحث عدالت‌پژوهی، جایگاه ویژه‌ای دارد و توجه اندیشمندان زیادی را به خود جلب کرده است. درآمیختن سرنوشت این بحث با موضوع پیشرفت اقتصادی، به عنوان یک هدف که همواره مورد توجه ملت‌ها، مکتب‌ها و جوامع مختلف بوده، اهمیت دوچندانی به آن داده است. یکی از اهداف و ارزش‌های مهم حاکم در اقتصاد اسلامی نیز عدالت است. نگاه تخصصی به دو بخش

واقعی و مالی در اقتصاد، ضرورت تفکیک مباحث عدالت پژوهی در این دو بخش را نیز ایجاب می‌کند.

بر این پایه، در این پژوهش با تمرکز بر آموزه‌های اسلامی در بخش مالی اقتصاد، رویکردهای مختلف عدالت اقتصادی در ابعاد مختلف نظام مالی مطالعه شده است. مسئولیت انجام این پژوهش به عهده فاضل ارجمند حجت الاسلام والمسلمین سید مهدی معلمی بوده است که ضمن تشکر صمیمانه از ایشان، از سایر کسانی که به نحوی در سامان یافتن این اثر نقش داشته از جمله حجت الاسلام دکتر بناری، مسئول پژوهشکده علوم انسانی و حجت الاسلام نعمت الله پناهی بروجردی، مدیر محترم گروه اقتصاد و همچنین حجت الاسلام سید عبدالحمید ثابت به دلیل حوصله و دقت در ارزیابی اثر، تقدیر و تشکر می‌کنیم.

پژوهشکده علوم انسانی

پژوهشگاه بین المللی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ